

- Araştırma Makalesi -

**TOPLUMSAL KRİZ DÖNEMLERİNDE DEVLETE DÜŞEN
POZİTİF YÜKÜMLÜLÜKLER: KÜLTÜR-SANAT DÜNYASI VE
COVID-19 PANDEMİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME***

(*POSITIVE OBLIGATIONS OF THE STATE IN TIMES OF CRISIS: A REVIEW ON
THE WORLD OF CULTURE AND ART AND THE COVID-19 PANDEMIC*)

Deniz Polat**

ÖZ

Siyasal ve sosyal hayatta belirsizliğin hâkim olduğu toplumsal kriz dönemlerinin hukuk üzerindeki en büyük etkilerinden biri yürütme organının düzenleme yapma yetkisinin olağan dönemlere kıyasla büyük ölçüde genişlemesidir. Deneyimler gösterir ki bu gibi kriz hallerinde ortaya çıkan sonuçlarla mücadele edebilmek için ilk önce temel hak ve özgürlüklerin sınırlanması hatta kimi zaman kullanımının durdurulması yoluna gidilmektedir. Bununla birlikte, yürütme organının yetkilerindeki bu genişleme çağdaş liberal demokratik rejimler için bir dayanıklılık sınavı niteliğindedir. Bu çerçevede çalışmada, sanat özgürlüğünün konusunu oluşturan sanatsal uğraşların ve faaliyetlerin devamı için sanat özgürlüğünün korunmasının önemi dikkate alınarak, bu korumaya ilişkin kriz hâllerinde devlete düşen pozitif yükümlülüklerin kapsamı üzerinde durulmuştur. Çalışma, her ne kadar son yıllarda insanlığın karşılaştığı en

^H Hakem denetiminden geçmiştir.

* Bu makale 01.09.2021 tarihinde Yayınevimize ulaşmış olup, 13.11.2021 tarihinde birinci hakem; 02.04.2022 tarihinde ikinci hakem onayından geçmiştir.

** Dr., Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Elemanı, deniz06286@gmail.com, ORCID ID: orcid.org/0000-0001-8085-2032.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar tarafından çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmişlerdir.

Bu makaleye atıf için; Polat, Deniz, “Toplumsal Kriz Dönemlerinde Devlete Düşen Pozitif Yükümlülükler: Kültür-Sanat Dünyası ve Covid-19 Pandemisi Üzerine Bir İnceleme”, Anayasa Hukuku Dergisi, Cilt No.: 12, Sayı No.: 23, 2023, s. 57-90.

büyük kriz dönemlerinden biri olan Covid-19 salgını özelinde kaleme alınmış olsa da ileriye dönük her türlü kriz hâli için çağdaş demokratik ilkeleri temel alan değerlendirmeler yapmak şarttır. Bu nedenle, çalışmayla yalnızca bu dönemki tartışmaları aydınlatma amacı güdülmemiş, olası kriz dönemlerinde karşımıza çıkabilecek sorunlara demokratik ilkeler çerçevesinde bir ışık tutmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sanat özgürlüğü, Temel Hak ve Özgürlükler, Pozitif Yükümlülükler, Devletin Maddi Desteği, Kurumsal Güvence, Sanatın Kamusal Fonlanması.

ABSTRACT

One of the biggest effects of the crisis periods on the law, when uncertainty prevails in political and social life, is the expansion of the executive power to make regulations compared to ordinary periods. Experiences show that fundamental rights and freedoms are the first to be sacrificed to cope with the consequences of such crisis. However, this expansion in the executive power should be considered as a test of endurance for contemporary liberal democratic regimes. In this context, the study focuses on the scope of the positive obligations of the state regarding the protection of artistic freedom in times of crisis considering the importance of the protection of artistic freedom to sustain artistic activities. Although the study is carried out mainly on the Covid-19 pandemic, one of the most significant crises humanity has faced in recent years, it is also essential to make assessments based on contemporary democratic principles for future crises. Therefore, this article aims to shed light on both the debates of this period and the problems that may arise in possible future crises within the framework of democratic principles.

Keywords: *Artistic Freedom, Fundamental Rights and Freedoms, Positive Obligations, State Financial Support, Institutional Guarantee, Public Funding of the Art.*

I. GİRİŞ

Toplumları etkileyen ve günlük yaşam dinamiklerini etkileyen her değişim şüphesiz sanat üzerinde de büyük etki doğurur. 2020 yılında Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi düzeyine ulaştığı ilan edilen Covid-19 salgını bu değişimler arasında en güncel olanıdır. Çok uzun bir süre kapalı kalan tiyatrolar, sinemalar, operalar, müzeler, gösteri merkezleri, sahneler; ertelenen ve iptal olan konserler, festivaller, sanat forumları, bienaller, sergiler ve daha pek çok sanat mekânı ve faaliyeti salgının hem sosyal hem de ekonomik etkisini doğrudan yaşadı. Ancak, salgın sürecinin sanat dünyası üzerindeki en büyük etkisi hiç kuşkusuz ekonomik anlamda oldu. İşsiz ve ödeneksiz kalan sanatçılar ve kültür-sanat dünyasının diğer emekçileri, geçimlerini sağladıkları sanata yönelik bu kaçınılmaz kısıtlamalardan dolayı çok zor günler geçirdi, geçirmeye de devam ediyor. Tam da bu nedenle, sanata yönelik kurumsal güvenceler ve devlet desteği her zamankinden daha değerli ve önemli hâle geldi.

Kaçınılmaz olarak, salgınla mücadele kapsamında alınan önlemler olağan zamanlarda nadiren görülen biçimde gündelik yaşamı sınırlandırdı. Pandemi nedeniyle yalnızca sağlık, eğitim, temel hak ve özgürlükler ve ekonomi gibi alanlarda değil, hemen hemen sanatsal faaliyetlerin tamamını kapsayacak biçimde geniş kısıtlamalara gidildi. Alınan önlem ve kısıtlamalardan edebiyat, müzik, resim, heykel, dans, tiyatro ve diğer tüm sahne sanatları, film ve her türlü görsel sanatın alt alanlarını ve mimariyi kapsayabilen tüm sanat sistemi etkilendi¹. Bu etkinin doğal sonucu ise sanat özgürlüğünün sınırlandırılması oldu. Bunun yanında, alınan önlemlerle sanat özgürlüğüne getirilen her türlü sınırlama, siyasi iktidarın kriz hâllerinde yetki kullanımına ilişkin tartışmalı eylem ve işlemleri

¹ “Sanat sistemi” ifadesi ve tanımı için bkz. Larry Shiner, *Sanatın İcadı: Bir Kültür Tarihi*, (İsmail Türkmen tr, 3. bası, Ayrıntı 2013) 30. Çağımızda sanat kavramının çok daha esnek bir anlama büründüğünü de not etmek gerekir. Her türlü şekle veya her türlü sunuma, neredeyse “her şeye” sanat denilebilme ihtimalinin olduğu bir zamanda, yalnızca edebiyat ve müziği de sanata dâhil saymak, sanat kavramını geniş yorumlamanın çok uzaktadır. Bkz. Deniz Polat Akgün, *Sanat Özgürlüğü*, (XII Levha 2020) 5. Gerçekten de hazır nesnelere (readymade) sanat olarak sergilendiği, yorganların güzel sanat müzelerine konulduğu, performansın güzel sanatlara dâhil edildiği günümüzde ve sokak gürültülerinin senfoni salonlarında seslendirildiği günümüzde modern güzel sanatlar sistemi ciddi bir dönüşüm yaşamaktadır. Bkz. Shiner (n 1) 19.

arasında da yerini aldı². Söz konusu önlemler araçsal hukuk anlayışının bir yansıması oldukları gerekçesiyle özellikle hukuk devleti ilkesi bağlamında tartışmaların odağı oldu. Gerçekten de hukuki-rasyonel bir otoritede siyasi iktidarı meşrulaştırma aracı olan hukuk, siyasi iktidarı sağlamlaştırabilmek için bir araç olarak kullanıldığı takdirde hukuk devleti ilkesinin sarsılması söz konusu olur³. Dolayısıyla, belirsizliğin hâkim olduğu böyle bir kriz döneminde araçsal hukuk anlayışından hareket edilmesi siyasal iktidarın eylem ve işlemlerinin demokratik ilkelerle çelişmesini de beraberinde getirecektir. Bu nedenle, bu tür sınırlamaların anayasal güvencelerle ve çoğulcu demokratik değerlerle tutarlı olmasını ve belirli gruplar üzerindeki uzun vadeli etkilerini yeterince dikkate almak yaşamsal önemdedir.

Siyasi iktidarın her türlü eylem ve işlemleri, yalnızca olağanüstü hâllerde değil, her türlü kriz döneminde de çağdaş demokratik ilkelerin öngördüğü araç, amaç ve yöntemlerle uyum içinde olmalıdır. Hukuk devleti ilkesinin gerektirdiği de budur. Ne var ki hemen her türlü kriz hâlinde ilk gözden çıkarılanlardan birinin kültür-sanat dünyası olduğu görülür. Son yıllarda insanlığın karşılaştığı en büyük kriz dönemlerinden biri olan Covid-19 salgını da bu saptamalardan azade değildir. Çalışmada bu kapsamda, Covid-19 pandemisi nedeniyle alınan önlemlerin sanat özgürlüğü üzerindeki etkilerini, özellikle devletin bu özgürlüğü koruma yükümlülüğü temelinde tartışmak amaçlanmıştır. Bu çerçevede, öncelikle sanat özgürlüğünün korunmasına ilişkin genel ilkeler ele alınacaktır. Ardından, konuya ilişkin AİHM kararlarına ve diğer ilgili karşılaştırmalı örneklerle değerlendirilerek, sanatın ve sanat özgürlüğünün öznelerinin devletler tarafından fonlanmasına ve kamusal ödeneklerle desteklenmesine ilişkin tartışmalar dikkate sunulacaktır. Son olarak hem Türkiye’de hem Dünya’da Covid-19 salgını döneminde sanata sağlanan ya da sağlanma-

² Deniz Polat Akgün, “Hukukun Araçsallaştırılmasının Güncel Bir Örneği: Covid-19 Pandemisi Çerçevesinde Alınan Önlemler ve Siyasal Sistemlerde Yaşanan Otoriterleşmeye Etkisi”, Didem Yılmaz-Uğur Orhan-Ece Göztepe (ed.), Türkiye’de ve Dünyada Hukuk Devletinde Aşınma, Hukukun Araçsallaştırılması-Belirsizleştirilmesi, (On İki Levha Yayıncılık 2021) 139.

³ Polat Akgün (n 2) 139. Bu yaklaşımın hukuk devleti ilkesine etkilerine ilişkin ayrıntılı bir çalışma için bkz. Brian Z. Tamanaha, Law as a Means to an End: Threat to the Rule of Law, (Cambridge University Press 2006).

yan ödeneklerin, uygulamaya koyulan kamusal maddi desteklerin ve bu desteklerin sınırlarının anayasa hukuku penceresinden anlamı ve önemi üzerinde durulacaktır.

Her ne kadar salgının ilk günkü etkileri görece azalmış olsa da gelecekteki olası kriz hâlleri için çağdaş demokratik ilkeleri temel alan değerlendirmeler yapmak şarttır. Bu gerekçeyle çalışmada, temel hak ve özgürlüklerin sınırlandığı veya sınırlandırılacağı benzer kriz hâlleri için bir bakış açısı sunulması hedeflenirken, ileriye dönük olarak da demokratik ilkeleri temel alan bu bakış açısının dikkate alınması gerektiği savunulmaktadır.

II. PANDEMİDE SANAT ÖZGÜRLÜĞÜ: SANAT ÖZGÜRLÜĞÜNÜN KORUNMASINA İLİŞKİN GENEL İLKELER VE PANDEMİ DÖNEMİ ALINAN VE ALINMAYAN ÖNLEMLERİN BU İLKELERLE UYUMU

Covid-19 salgınının etkilerinden korunmak, yayılmasını önlemek ve sağlık sistemi üzerindeki yükü hafifletmek amacıyla tüm dünyaya koşut biçimde ülkemizde de çeşitli önlemler alınmıştır. 2020 yılının Mart ayından itibaren çoğunluğu İçişleri Bakanlığı genelgeleriyle, temel hak ve özgürlüklere ilişkin pek çok sınırlama getirilmiştir. Alınan önlemler yalnızca kültür-sanat dünyasına değil, pek çok alana dönük kısıtlamayı beraberinde getirmiş ve hemen hemen tüm demokratik hak ve özgürlükler, kesimler ve iş kolları bu kısıtlamalardan etkilenmiştir. Özellikle sosyal mesafeyi sınırlayan ve kişilerin birbirleriyle ilişkilerini en aza indirmeyi hedefleyen önlemlerle sanatsal faaliyetlerin yerine getirilmesi de uzun süre durdurulmuştur. İlk olarak İçişleri Bakanlığı'nın 16 Mart 2020 tarihli Ek-2 sayılı genelgesi ile tiyatro, sinema, gösteri merkezi, konser salonu vb. kültür sanat mekanlarının faaliyetleri geçici olarak durdurulmuş⁴; ardından, Cumhurbaşkanlığı'nın 20 Mart 2020 tarih 2020/3 sayılı genelgesiyle açık ve kapalı alanlarda düzenlenecek her türlü kültürel ve sanatsal faaliyetin Nisan 2020 sonuna kadar ertelendiği ilan edilmiştir⁵.

⁴ Bkz. <<https://www.icisleri.gov.tr/81-il-valiligine-koronavirus-tedbirleri-konulu-ek-genelge-gonderildi>> 30.08.2021.

⁵ RG 20.03.2020/31074.

Söz konusu uygulama, kademeli normalleşmeye geçilen 1 Temmuz 2021 tarihine⁶ kadar pek çok sanatsal faaliyet için devam etmiştir.

A. SANAT ÖZGÜRLÜĞÜNÜN GENEL NİTELİĞİ VE KAPSAMI

Sanat özgürlüğü yalnızca temel bir kişi hakkı olmayıp kültürel faaliyetlere katılma ve kültürel gelişme hakkı gibi üçüncü kuşak haklara da yaslandığından⁷, pandemi nedenli kısıtlamaların sadece sanatçıyı etkilediğini söylemek eksik kalacaktır. Kısıtlamalarla sanatçı, sanat ve sanatçı yararlananlar arasında zorunlu bir mesafe girmiş, bu da sanattan yararlananlar dahil, sanat özgürlüğünün tüm öznelere bu hakkı kullanmaması sonucunu doğurmuştur. Hemen belirtmek gerekir ki, kültürel yaşama veya yaratıcı faaliyetlere katılma hakkının sağlanabilmesi için izleyici veya dinleyiciler yahut genel olarak sanattan yararlananlar da sanat özgürlüğünün öznesi olarak kabul edilirler⁸. İzlerkitlenin, özelde ilgilendiği sanatsal uğraşa, genelde ise sanat dünyasına yaptığı katkı önemlidir⁹. Bu nedenle yalnızca sanatçılar değil, sanat özgürlüğünün diğer öznelere de kültür yaratıcılığının önemli bir parçası olarak nitelendirilirler¹⁰. Öyle ki, sanat özgürlüğü, kişinin kendisini ifade etmek için

⁶ Bkz. <<https://www.icisleri.gov.tr/haziran-ayi-normallesme-tedbirleri-genelgesi> ve <https://www.icisleri.gov.tr/81-il-valiligine-kademeli-normallesme-tedbirleri-genelgesi-gonderildi>> 31.08.2021.

⁷ Polat Akgün (n 1) 11-12.

⁸ Farida Shaheed, Right to Freedom of Artistic Expression and Creativity, Report of the Special Rapporteur in the Field of Cultural Rights (A/HRC/23/34, 14.03.2013) para. 10, 42. Ayrıca bkz. Ulaş Karan, “Sanatta İfade Özgürlüğü” in Sansür ve Hukuk (Siyahbant 2013) 6. Yayımcılar, yapımcılar, yayınevleri, küratörler, dekoratörler, koreograflar, müze/sergi/bienal/galeri gibi sanat eserlerinin sergilenmesine ayrılmış çeşitli sahaların yöneticileri, yönetmenler, sahne yönetmenleri, farklı sanat dünyalarındaki teknik çalışanlar, hatta sanat eserinin reklamını yapan kişiler de dahil olmak üzere gerçek kişilerin; hem vatandaşların hem de yabancıların; birtakım kamu ve özel kişi topluluklarının ve sanat dünyalarına özgü platform, sendika, girişim, kolektif gibi atipik örgütlenmelerin de sanat özgürlüğünün öznelere arasında olduğuna yönelik ayrıntılı bir çalışma için bkz. Polat Akgün (n 1) s. 217-233.

⁹ Howard S. Becker, Art Worlds, (University of California Press 1982) 214.

¹⁰ Rodolfo Stavenhagen, “Cultural Rights: A Social Science Perspective”, in Asbjorn Eide&Catarina Krause&Allan Rosas (ed), Economic, Social and Cultural Rights (Kluwer Law International 2001) 88-89.

kendisinin uygun gördüğü bir sanat alanını ya da sanatsal aracı kullanmasını; bu sanatı yayabildiği ya da yaymayı tercih ettiği kadar geniş çapta izleyiciye veya dinleyiciye yayabilme özgürlüğünü ve diğer kişilerin de bu sanatsal ifadelerden yararlanabilmesini konu edinir¹¹. Bu anlamda sanat eserinin yalnızca oluşum aşaması değil, sanatçıların veya sanat dünyasına özgü diğer kişilerin ve kişi topluluklarının eylemleri ile sanat eserlerini sunmaya, sergilemeye veya yaymaya yönelik faaliyetleri de sanat özgürlüğünün etki alanına ilişkin koruma kapsamındadır¹². Tam da bu nedenle, yalnızca sanatçıların sanatı icra edememesi değil, sanattan yararlananların sanata erişimlerinin engellenmesi de sanat özgürlüğünün açık ihlali anlamına gelir¹³.

Bireyin özgürce iletişim kurabilmesi, kendisini özgürce ifade edebilmesi ve kültürel yaşama ilişkin her türlü sürece dâhil olabilmesi, bireyin özerkliğinin değerinden ve demokrasinin gereklerindedir¹⁴. Öyle ki, çoğulcu demokratik hukuk sistemlerinde sanat özgürlüğü bir hak olmasının yanı sıra, aynı zamanda sanat ve devlet ilişkisini belirli değerler çerçevesinde düzenleyen bir ilke normdur¹⁵. Buna göre, sanat özgürlüğü, devletin sanat alanında gerçekleştireceği tüm faaliyetlere yön vermeli-dir¹⁶. Sanat özgürlüğünün tanınması kadar sınırlanmasına ve korunması-

¹¹ Polat Akgün (n 1) 236.

¹² ibid 238.

¹³ ibid 385, 393.

¹⁴ Mathias Klang, “The Rise and Fall of Freedom of Online Expression”, in Marcus Düwell, Jens Braarvig, Roger Brownsword, Dietmar Mieth (ed), *The Cambridge Handbook of Human Dignity: Interdisciplinary Perspectives*, (Cambridge University Press 2014) 506. Aynı yönde Türk Anayasa Mahkemesi kararı için bkz. Anayasa Mahkemesi, E. 2014/177, K. 2015/49, k.t. 14.05.2015, RG 11.06.2015/29383. Ayrıca bkz. Robert Dahl, *Demokrasi Üstüne*, (Betül Kadioğlu tr, 2. bası, Phoenix 2010) 52, 60, 99-100, 111; Nihal Jayawickrama, *The Judicial Application of Human Rights Law: National, Regional and International Jurisprudence*, (Cambridge University Press 2002) 669. Ayrıca bkz. Thomas I. Emerson, *The System of Freedom of Expression*, (Vintage Books Edition 1971) 6-7; Thomas I. Emerson, “Toward a General Theory of the First Amendment” (1963) 72 *The Yale Law Journal*, 879-893; Karataş v. Turkey, No. 23168/94 (ECHR, 08.07.1999) para. 49.

¹⁵ Robert Alexy, *A Theory of Constitutional Rights* (Julian Rivers tr, Oxford University Press 2002) 83-86; BVerfG 30, 173, 188; BVerfG 36, 321, 330; Korkut Kanadoğlu, “Sanat Özgürlüğü”, in Yener Ünver&Özlem Yenerer Çakmut (ed), *Hukuk ve Sanat*, (3. bası, Seçkin Yayıncılık 2016) 182. Aynı yönde bkz. ECHR, *Otto-Preminger-Institut v. Austria*, No. 13470/87 (ECHR, 20.09.1994), para. 55.

¹⁶ Polat Akgün (n 1) 199.

na ilişkin ilkelerin açıkça belirlenmesi de bu nedenle demokrasinin vazgeçilmez unsurları arasındadır¹⁷. Devlete düşen gerek yasaklayıcı edimlerden gerekse her türlü kısıtlayıcı müdahaleden kaçınmadır¹⁸. Elbette bu saptamanın küresel bir salgın gibi toplumsal ve sosyal dönüşümlere neden olan ve genel sağlığı tehdit eden bir dönem için istisnaları olduğu not edilmelidir¹⁹. Bu çerçevede, 1982 Anayasası'nın sanat özgürlüğünü güvenceye alan hükmünde genel sağlık nedeni bir sınırlama nedeni olarak yer almasa da özgürlüğün genel sağlık nedeniyle hiçbir zaman sınır-

¹⁷ Örnek mahkeme kararları için bkz. için bkz. BGE 120 II 225 (15.08.1994) 227; BGE 117 IA 472 (14.11.1991); Müller and Others v. Switzerland, No. 10737/84 (ECHR, 24.05.1988), para. 27, 33; Silver and Others v. The United Kingdom, No. 5947/72, 6205/73; 7052/75; 7061/75; 7107/75; 7113/75; 7136/75 (ECHR, 25.03. 1983), para. 88; Khlyustov v. Russia, No. 28975/05 (ECHR, 11.10.2013), para. 70; Alınak v. Turkey, No. 40287/98 (ECHR, 29.3.2005), para. 42; Karataş v. Turkey, No. 23168/94 (ECHR, 08.07.1999), para. 49; Vereinigung Bildender Künstler v. Austria, No. 68354/01 (ECHR, 25.04.2007), para. 26; Whitney v. California, 274 U.S. 357, 375 -377 (1927); Cohen v. California, 403 U.S., 15 (1971); Consolidated Edison Co. v. Public Svc. Comm'n, 447 U.S. 530, 540 (1980); Thomas v. Review Bd., 450 U.S. 707, 718 (1981) 478. Ayrıca bkz. Shaheed (n 6) para. 18, 24, 40, 88. Sanat özgürlüğünün demokrasiye ihtiyaç duyduğu yönündeki ön kabulün, tersine çevrilerek de yorumlanabileceğine ve özgür sanatın demokratik süreci beslediğine ilişkin görüş için bkz. Caroline Levine, *Provoking Democracy: Why We Need the Arts?*, (Blackwell Publishing 2007) 6. Ayrıca bkz. Horace Meyer Kallen, "Of Democracy and the Arts" (1944) 3 (9/10) *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 130, 141. Buna göre, demokrasi, özgür toplum niteliğini güvenceye alabilmek için sanata ve özellikle de meydan okuyucu, kışkırtıcı sanata ihtiyaç duyar. Bkz. Levine (n 13) 6. Düşünsel ve tarihsel bir bakış açısıyla da kalıplaşmış düşüncelerden ve geleneksel ön kabullerden farklı düşünebilmeyi sağlayan ve toplumsal kurumların eleştirisini yapan "Avangard mantığı" ve 19. yüzyıl Avangard hareketi, demokrasilerin sanata ihtiyaç duyduğu tezinin temelini oluşturur. Bkz. Levine (n 13) x, xi, 8, 191-192. Sanatta özgürlük, demokrasinin kendi kendini gerçekleştirilebilmesi için bir gerekliliktir. Bkz. Polat Akgün (n 1) 201-202.

¹⁸ Alexy (n 14) 122.

¹⁹ Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki, pek çok ülke Covid-19 salgını ile olağanüstü hâl ilan ederek mücadele etme yolunu seçse de Türkiye'de bu yol izlenmemiştir. Buna ilişkin tartışmalara çalışmanın kapsamını aşacağından girilmeyecektir. Ancak, eleştirilerin büyük bir kısmının, pandemi gerekçeli alınan önlemlerle olağan hâllerde gerçekleştirilebilecek sınırlamaların sınırının aşıldığına ilişkin olduğu söylenmelidir.

lanamayacağı söylenemez²⁰. Soyut ve içeriksiz bir temel hak ve özgürlük olmadığından, temel hak ve özgürlüklerin kullanım alanları, nesnel içerikleri ve koruma alanları ile sınırlıdır. Normun koruduğu temel hak kullanımı, yalnızca norm alanının sağladığı özgül eylem olanaklarıdır. Bu nedenle, her temel hak ve özgürlük gibi sanat özgürlüğünün de Anayasa’da belirtilmiş olmasa dahi, özgürlüğün niteliğinden doğan nesnel sınırları vardır²¹. Dolayısıyla, sanat özgürlüğünün genel sağlık nedeniyle sınırlanabilir olmasını da bu kapsamda düşünmek ve salgının, sanat özgürlüğünün nesnel sınırını oluşturduğunu not etmek gerekir. Buradaki asıl tartışma, özgürlüğün sınırlanamaz oluşu değil, sınırlamanın orantılı olup olmadığı ve sanat özgürlüğünün korunabilmesi için devlete düşen pozitif edim yükümlülüklerinin ne düzeyde yerine getirildiğidir²². Buna göre, genel sağlık nedeniyle sanat özgürlüğünün sınırlanması sonrasında özellikle sanatçıların ve sanat özgürlüğünün diğer öznelerinin düştüğü ekonomik sorunların giderilmesi ve bu kişi veya kurumların desteklenmesine ilişkin kimi ülkelerde alınan kimi ülkelerdeyse alınmayan önlemlerin hukuki ve demokratik zeminini tartışmak gerekir.

B. SANAT ÖZGÜRLÜĞÜNÜN KORUNMASI

Günümüzde, sanat özgürlüğünün korunması başlığı altında önemli yer tutan ulusal araçlardan biri devlete düşen pozitif yükümlülüklerdir. Bunun en temel nedeni, klasik hakların gerçekleşmesinde devletin rolünün eylemli (pozitif) olmaktan çok karışmama (negatif) biçiminde olması gerektiği yönündeki genel kabulün artık geçerliliğini yitirmiş olması-

²⁰ Sanat özgürlüğünün sınırlandırılmasına ilişkin genel ilkelerin ve sınırlama ölçütlerinin Türk Anayasa Mahkemesi, AİHM ve diğer pek çok ulusal ve ulusal üstü mahkeme kararıyla birlikte incelendiği bir çalışma için bkz. Polat Akgün (n 1) 248-370.

²¹ Bkz. Fazıl Sağlam, Temel Hakların Sınırlanması ve Özü, (AÜSBF Yayınları 1982) 49-50, 129-130; Ergun Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, (18. bası, Yetkin Yayınları 2018) 113; Bülent Tanör & Necmi Yüzbaşıoğlu, 1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku, (16. bası, Beta 2016) 138; Yavuz Sabuncu, Anayasaya Giriş, (12. bası, İmaj Yayınevi 2005) 55.

²² Farklı yorum yöntemleri ve içkin sınır teorisiyle de pandemi nedenli birtakım sınırlamaların gerçekleştirilebileceğine; ancak, bir temel hak düzenlemesinde “tehlikeli salgın hastalıkların önlenmesi”ne (veya başkalarının haklarının korunması amacıyla) ve/veya bu amaca uygun bir sınırlama nedenine açıkça gönderme yapılmasının tartışmaları ortadan kaldıracak bir gereklilik olduğuna ilişkin çözümlenmeler ve konu hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Tolga Şirin, “Tehlikeli Salgın Hastalıklarla Anayasal Mücadeleye Giriş” (2020), 9/17 Anayasa Hukuku Dergisi, 64-70.

dır²³. Gerçekten de yalnızca ekonomik ve sosyal hakların değil, pek çok klasik hakkın da etkili biçimde kullanılabilmesini sağlamak için bazı durumlarda devletin müdahalesi gerekebilir²⁴. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) de özellikle 1970'lerin sonundan itibaren geliştirdiği negatif ve pozitif yükümlülükler öğretisiyle, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde (AİHS) tanınan temel hak ve özgürlüklerin etkili biçimde korunması bakımından taraf devletlerin pozitif yükümlülüğüne vurgu yapmaktadır²⁵. Mahkeme'nin bu yaklaşımında birkaç ilke birlikte rol oynar. Bunlardan ilki, AİHS'nin, taraf devletlere, Sözleşme'de yer alan haklardan yetki alanları içinde bulunan herkesin yararlanmasını güvence altına alma ödevi yükleyen 1. maddesi; ikincisi, etkili başvuru hakkını düzenleyen 13. maddesi ve bir diğeri Sözleşme'deki hakların işlevsel ve etkili olması gerektiği yönündeki temel ilkedir²⁶. Mahkeme'ye göre taraf devletler, Sözleşme'de tanınan hak ve özgürlüklerin etkili biçimde kullanılmasını sağlayacak ve bu hak ve özgürlüklerin ihlal edilmesini önleyecek mekanizmaları kurmakla yükümlüdür²⁷. Ancak hemen not etmek gerekir ki, AİHM, dava konusu ifade özgürlüğü olduğunda devletlerin pozitif yükümlülüğüne sıklıkla atıf yapsa da sanatsal ifadeler söz konusu olduğunda bu yükümlülüklerle her zaman için doğrudan değinmediğini görmek mümkündür²⁸. Buna karşın, Mahkeme'nin söz konusu pozitif yükümlülükler öğretisinin sanat özgürlüğünün korunması açısından da yol gösterici nitelikte olduğu belirtilmelidir.

²³ Rona Aybay, İnsan Hakları Hukuku, (2. bası, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2015) 64-65.

²⁴ Alexy (n 14) 121. Ayrıca bkz. BVerfG 1, 97, 104; BVerfG 9, 95; BVerfG 26, 71; BVerfG 7, 275, 279.

²⁵ Oktay Uygun, Devlet Teorisi, (On İki Levha Yayıncılık 2014) 529.

²⁶ Alastair Mowbray, The Development of Positive Obligations Under the European Convention on Human Rights by the European Court of Human Rights, (Hart Publishing 2004) 5.

²⁷ D. J. Harris & M. O'Boyle & E. P. Bates & C. M. Buckley, (Mehveş Bingöllü Kılıcı & Ulaş Karan tr) in Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku, (Avrupa Konseyi Yayınları 2018) 24-27; Mowbray (n 21) 4-5.

²⁸ Mowbray (n 21) 189-191. Mahkeme'ye göre, bu tür bir yükümlülüğün ortaya çıkıp çıkmadığına ilişkin değerlendirme yapılırken, toplumun genel menfaati ile bireyin menfaatleri arasında adil bir dengenin kurulmasına dikkat edilmesi gerekir. Bkz. Özgür Gündem v. Turkey, App No. 23144/93 (ECHR, 16.03.2000) para. 43.

Türkiye’de ise sanat özgürlüğü Anayasa’nın “Bilim ve Sanat Hürriyeti” başlıklı 27. maddesi ile güvence altına alınmıştır. Bunun yanında Anayasa’da kaleme alınan pek çok madde sanat özgürlüğünün pozitif statü hakkı boyutunu yansıtır. Bunlardan ilki, Anayasa’nın hukuk devletini güvenceye alan 2. maddesidir. Gerçekten de siyasal iktidarı sınırlayan, onun anayasal hareket alanını belirleyen ve devletin bütün eylem, işlem ve tasarruflarının hukuk kurallarıyla bağlı olmasını gerektiren hukuk devleti ilkesi, her temel hak ve özgürlük gibi sanat özgürlüğünün de güvenceye alınabilmesi için en önemli ilkeler arasındadır. Şüphesiz bu ilkenin hayata geçirilebilmesi ve işlevsel kılınabilmesi için birtakım mekanizmaların kurulması şarttır. Bu anlamda, 1982 Anayasası’nın devletin temel amaç ve görevlerini düzenleyen 5. maddesi²⁹, düşünce ve ifade özgürlüğünü düzenleyen 25. ve 26. maddeleri, hak arama özgürlüğünü güvenceye alan 36. maddesi, temel hak ve özgürlüklerin korunmasını düzenleyen 40. maddesi ve dilekçe hakkını düzenleyen 74. maddesi, hak ve özgürlüklerin korunabilmesine ilişkin çeşitli güvenceler içerir. Bunlara, “*Her Türk vatandaşının bu Anayasadaki temel hak ve hürriyetlerden eşitlik ve sosyal adalet gereklerince yararlanarak millî kültür, medeniyet ve hukuk düzeni içinde onurlu bir hayat sürdürme ve maddî ve manevî varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu*”nu belirten Başlangıç Bölümü’nün 6. fıkrasını da eklemek gerekir. Gerçekten de “medeniyet ve hukuk düzeni içinde onurlu bir hayat sürdürme” ve “maddî ve manevî varlığını bu yönde geliştirme”, insan onurunun temel alındığı çağdaş bir yaşam düzenine denk düşmektedir ki sanat özgürlüğü bu düzenin vazgeçilmez unsurlarından birisidir³⁰. Kuşkusuz, bu noktada kişinin maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkı ile sanat özgürlüğü arasındaki bağa da değinmek gerekir. Dolayısıyla, hakları korumaya dönük söz konusu anayasa araçlar tıpkı diğer hak ve özgürlükler gibi sanat özgürlüğünün korunması ödevine yönelik pozitif hukuk dayanakları arasında da yerini alır. Bu dayanaklardan sonuncusu ve sanat özgürlüğünü doğrudan konu edineni ise devlete sanatı ve sanatsal faaliyetleri koruma ve destekleme ödevi yükleyen, Anayasa’nın “Sanatın ve Sanatçının Ko-

²⁹ Maddede, “kişilerin ve toplumun refah, huzur ve mutluluğunu sağlamak; kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya, insanın maddî ve manevî varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmak” devletin temel amaç ve görevleri arasında sayılmıştır.

³⁰ Polat Akgün (n 1) 206-207.

runması” başlıklı 64. maddesidir. Buna göre, Devlet, sanat faaliyetlerini, sanatçıyı ve sanat eserleri korumakla, bu faaliyetlerin ve eserlerin değerlendirilmesi, desteklenmesi ve sanat sevgisinin yayılması için gereken tedbirleri almakla yükümlüdür.

Sanat özgürlüğünün korunmasına ilişkin söz konusu anayasa hükümleri dikkate alındığında özgürlüğün korunmasına ilişkin yükümlülüğün özellikle devlete ait olduğu görülür. Bunun yanında, hakkın yatay etkisiyle birlikte düşünüldüğünde, yükümlülüğün yalnızca devlet-kişi ilişkilerinde değil, özel hukuk ilişkilerinde de geçerli olacağı not edilmiştir³¹. Ne var ki, sanat özgürlüğünün yükümlülükleri arasında yer alan devlet organları ve idari makamlar tarafından gerçekleştirilebilecek ihlaller, ihlalin boyutunu ve sonuçlarını da büyütebileceğinden, bu olası ihlallere karşı birtakım mekanizmaların tasarlanması özellikle önem taşır. Öyle ki, yukarıda ifade edildiği gibi çoğulcu bir demokratik hukuk düzeninde bir hakkın gerçekten kullanılabilir kılınması için o temel hakkın tanınması yeterli olmayıp çeşitli hukuki araçlarla güvence altına alınmış olması gereklidir. Bu nedenle, etkin bir sanat özgürlüğü sisteminin oluşturulabilmesi ve işletilebilmesi için devletin pozitif edimde bulunma yükümlülüğü özellikle önem taşır³². Gerçekten de sanat özgürlüğüne ilişkin tam bir hukuki güvence ancak özgürlüğün özgün niteliğinin gerektirdiği gibi kullanılabilmesine yönelik gerekli şartların gerçekleştirilmesiyle sağlanabilir³³. Bu anlamda sanat özgürlüğünün korunması için birtakım sosyal ve ekonomik güvencelerin sunulması da devlete düşen pozitif edim yükümlülükleri arasında yer alır. Başka bir ifadeyle, özgürlüğün etkin biçimde güvenceye alınabilmesi için her türlü fiziksel, sosyal, ekonomik ve hatta psikolojik engelin ortadan kaldırılması devletin pozitif edimde bulunma yükümlülüğü kapsamında değerlendirilmektedir. Buna göre, çoğulcu demokratik bir düzende söz konusu koşulların ve engelle-

³¹ Sanat özgürlüğünü güvenceye alan anayasa hükümlerinin özel hukuk ilişkilerinde de etkili oldukları kabulünün en önemli etkisi, yargı organlarının takdir yetkisi kullanımında ve kanun boşluklarının doldurulmasında ya da yorumlanmasında görülür. Bunun yanında, sanat özgürlüğüne ilişkin hükümler ve ilkeler özel hukuk kişileri arasındaki yatay ilişkilerde doğrudan etki doğurabileceği gibi dolaylı bir yorumlama aracı olarak da kullanılabilir. Bkz. Polat Akgün (n 1) 247.

³² Polat Akgün (n 1) 378.

³³ Henry Shue, *Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy*, (Princeton University Press 1980) 16.

rin sanat özgürlüğünün kullanımını dolaylı da olsa etkilemesi, özgürlüğün kullanımı için bu koşulların yaşamsal önemde olduğunu göstermesi için yeterlidir. Dolayısıyla, kişilerin yetersiz koşullar nedeniyle bu özgürlüklerini kullanamamaları durumunda, devletten söz konusu engelleri kaldırmasını isteme hakları vardır³⁴. Şüphesiz, devletin sanat özgürlüğünü koruma yükümlülüğünün boyutu ve kapsamı her somut olayda ayrı değerlendirilmelidir³⁵. Ne var ki, Anayasa'nın, "Devletin İktisadî ve Sosyal Ödevlerinin Sınırları" başlıklı 65. maddesine göre; "*Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir.*" Anayasa Mahkemesi'nin konuya ilişkin görüşü de devlete böyle bir malî külfet yüklenirken, onun sahip olduğu olanakların göz önünde tutulması gerektiği yönündedir. Mahkeme'ye göre; "*(...) bu imkânlar düşünülmeden, çok fazla eserin korunmak için belirlenmesi, bunların gerektiği gibi korunamaması sonucunu da doğurabilir (...) Anayasa'nın 65. maddesinde, Devletin, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, ekonomik istikrarın korunmasını gözeterek, malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getireceği öngörülmüştür. Kültür varlıklarının korunmasında da buna benzer bir kısıtlama getirilmesi Devlete verilen koruma görevinin amacına ve Anayasa Koyucunun iradesine ters düşmez (...) Anayasa'nın (...) Devletin sanat faaliyetlerini ve sanatçıyı korumasını emreden 64. maddesi de bu koruma işlevinin Devletin imkânları gözetilmeden, sınırsız olarak yapılması gerektiği şeklinde yorumlanamaz.*"³⁶ Dolayısıyla, devletin ekonomik ve sosyal yükümlülüklerine ilişkin öngörülen bu sınıрын, devlet yönetimine yön vermesi gereken sanatın ve sanatçının korunmasına ilişkin hükmün kurumsal güvence niteliğini de sınırladığını söylemek gerekir³⁷.

³⁴ Konuya ilişkin çalışmalar için bkz. Bkz. Emerson, "Toward a General Theory of the First Amendment" (n 12) 939 vd; Emerson, The System of Freedom of Expression (n 12) 645-673.

³⁵ Polat Akgün (n 1) 380.

³⁶ Bkz. Anayasa Mahkemesi, E. 1987/21, K. 1988/25, k.t. 28.06.1988, RG 08.01.1989/20043.

³⁷ Bkz. Polat Akgün (n 1) 390.

C. COVID-19 PANDEMİSİ VE SANAT ÖZGÜRLÜĞÜNE ETKİSİ

2020 yılında başlayan ve uzun süre devam eden Covid-19 salgını nedeniyle sanatçılar çeşitli çözüm arayışına girmişler ve pek çok dijital teknolojik araçtan yararlanmaya başlamışlardır. Kuşkusuz, çağımızın olanak tanıdığı bu teknolojilerin kullanımıyla sanatsal faaliyetlerin ve eserlerin paylaşımı ve yayımı kolaylaşmıştır³⁸. Teknolojiye ek olarak sokaklar, balkonlar, meydanlar da farklı ve umutvar bir yaratıcılığa sahne olmuştur. Hatta, sanatın sağaltıcı yanını gösterir biçimde, kültür-sanatın bu dönemde iyileştirici bir güç olarak görüldüğünü söylemek dahi mümkündür³⁹. Ancak, sanatın kendine özgü doğası, çoğu zaman karşılıklı etkileşime ve iletişime dayanmayı arar. İnsanın ifade etme ve iletişim kurma ihtiyacını yaratıcı yönüyle karşılayabilme yetisi de kendisini en çok sanat alanında gösterir⁴⁰. Dolayısıyla, sanat çoğu zaman bir iletişim aracıdır. Başka bir ifadeyle, ifade etme, sanatçının yaratma sürecinde yaptığı iştir ve etki alanı ile arasındaki bir iletişimdir⁴¹. Tam da bu nedenle türlü dijital teknolojilerden yararlanılsa, pek çok sanatsal faaliyet ekran aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılsa, sanal müzeler kurulsa da tüm bu çözümlerin sanat dünyaları açısından tek başına yeterli ve kalıcı olmayabileceği not edilmelidir. İşte bu gerekçeyle, sanatçılara ve sa-

³⁸ Pandemi sürecinde sanat eserlerine, müze arşivlerine ve türlü sanatsal faaliyetlere çevrimiçi erişilebilmesinin anlam ve önemine ve buna ilişkin örneklerle yönelik bir çalışma için bkz. Çiğdem Tanyel Başar, “Pandeminin Gölgesinde Sanat-Sanatçılık” (2021) 25 Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi, 51-67. Dijitalleşme ve sanatın çevrimiçi yayımıyla birlikte fiziksel mekanlara olan ihtiyacın ve gerekliliğin sorgulanacağını, bununla birlikte bu tarz sanatın, sanatı canlı tutsa da en başarılı sanatçıların bile ekonomik sınırlarını zorlayacağını not eden bir eleştiri için bkz. Jerry Saltz, “The Last Days of the Art World ... and Perhaps the First Days of a New One Life After the Coronavirus Will Be Very Different” (New York Magazine-Vulture, 2.4.2020) <<https://www.vulture.com/2020/04/how-the-coronavirus-will-transform-the-art-world.html>> 28.8.2021.

³⁹ Öyle ki, Birleşmiş Milletler ve Dünya Sağlık Örgütü, Covid-19 salgınıyla mücadelede farkındalık sağlayabilmek için en ciddi araçlardan birinin yaratıcılık olduğunu ifade etmektedir. Bkz. <<https://www.unbonn.org/news/united-nations-global-call-out-creatives-help-stop-spread-covid-19>> 29.08.2021.

⁴⁰ Polat Akgün (n 1) 207.

⁴¹ John Hospers, “The Concept of Artistic Expression” (1955) 55 Proceedings of the Aristotelian Society, 321, 324, 340.

nata ev sahipliği yapan kuruluşlara devlet tarafından maddi destek sunulması ve sanatsal faaliyetler için birtakım ödeneklerin ayrılması sanatın devamlılığı ve sanat özgürlüğünün korunması açısından yaşamsaldır.

Sanat özgürlüğünün korunması, genel olarak özgürlüğün öznelерinin, özellikle de sanatçının ve sanatın korunmasını gerektirir. Bu anlayış, aynı zamanda sosyal devletin de bir gereğidir. Sanatın yalnızca bir kişi hakkı değil, aynı zamanda kültürel bir hak oluşu göz önüne alındığında, sosyal bir devletin sanatı ve kültürü sanattan yararlananlar için erişilebilir kılmakla yükümlü olduğu söylenebilir⁴². Devletin söz konusu pozitif yükümlülüğü, sanattan yararlananların sanatsal etkinliklere ulaşabilmesinden, sanattan yararlanmaya ve bu etkinlikleri yayabilmeye kadar geniş çapta düşünülmelidir. Yalnızca bu şekilde sanat, yalıtılmış bir kitle için geçerli olan yalıtılmış bir uğraş olmakla sınırlı kalmaz ve sanat dünyalarının evrensel gelişimine de katkı sağlanmış olunur⁴³. Sanatsal uğraşların ve sanatçıların fonlar aracılığıyla desteklenmesi, bu alana kamusal ödeneklerin ayrılması ve sanatçıların sosyal güvenlik ve çalışma haklarının tanınması ve korunması⁴⁴, sanat özgürlüğünün korunması ve sanatın desteklenmesi kapsamında değerlendirilmelidir. Hemen belirtmek gerekir ki, bu destekler ve kamusal ödenekler yoluyla sanat dünyalarına ilişkin herhangi bir tercih yapmamak sanat özgürlüğünün asli unsurlarından biridir. Öyle ki, sanat özgürlüğü, kişinin uğraşmak istediği sanat alanını özgürce seçebilmesiyle başlayan ve sanat eserinin sunumu-na/yayımına yani etki alanına kadar genişleyen ve uzun vadede de bu etkiyi koruyucu niteliğe sahip olan bir yelpazede değerlendirilmelidir⁴⁵. Dolayısıyla, devlet, sanat özgürlüğünün korunması için olumlu bir edimde bulunurken, bunu tüm sanat alanları arasında eşitliği bozmayacak biçimde yerine getirmeli, bu güvenceleri ayrıcalık bahşedilecek bir sanatçı zümresi ya da resmî bir sanat anlayışı yaratmak için bir tür araç olarak kullanmamalıdır⁴⁶. Özellikle sanat üzerinde siyasal iktidar etki-

⁴² Polat Akgün (n 1) 385.

⁴³ ibid.

⁴⁴ Sanatçıların sosyal güvenlik hakları ve konuya ilişkin Türkiye'deki düzenlemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ercan Akyiğit, "Sanatçıların İş ve Sosyal Güvenlik Hukukundaki Konumu", in Yener Ünver&Özlem Yenerer Çakmut (ed), Hukuk ve Sanat, (4. bası, Seçkin Yayıncılık 2017) 217-295.

⁴⁵ Polat Akgün (n 1) 236, 239.

⁴⁶ Bkz. Anayasa Mahkemesi, E. 1990/27, K. 1991/2, k.t. 17.01.1991; Özbudun (n 17) 154, 155; Merih Öden, Türk Anayasa Hukukunda Eşitlik İlkesi, (Yetkin Yayınları

sinden kaçınabilmek için devlet desteği alacak sanatçıların veya kurumların seçimine ilişkin ölçütler belirlenirken veya sanata ve sanatçıya ayrılan fonların ve bunların usulünün belirlenmesinde görevli olan kişi ve kuruluşlar seçilirken sanat özgürlüğü ve çoğulculuk her zaman için göz önünde bulundurulmalıdır⁴⁷. Başka bir ifadeyle, devletin, sanat özgürlüğüne yönelik pozitif yükümlülükleri sanatın içeriği veya türü üzerinde belirleyici olacak bir düzeye ulaşmamalı, bu yükümlülükler hakkın alanını koruyucu ve genişletici nitelikte olmalıdır⁴⁸. Bu nedenle, destek alacak sanatsal uğraşların ya da sanatçıların belirlenmesinde izlenecek süreç, fon kapsamında değerlendirilecek ve maddi destek alabilecek sanat eserlerinin, sanatçıların ya da sanat kurumlarının hangi yöntemle, kimler tarafından belirleneceği ve bu konuda söz sahibi olan kurum ve kuruluşların üyelerinin seçiminde siyasal iktidarın etkisinin olup olmadığı da sanatın ve sanatçının etkili biçimde korunabilmesinde büyük önem taşıyan sorulardır⁴⁹.

Sanatsal ifadenin ve bu alandaki özgürlüğün düşünsel ve tarihsel gelişimi bize gösterir ki, sanat eserini yalnızca kişisel hazzı için yapmadığı sürece, sanatsal uğraşın niteliğinden, sanatçının kişilik özelliklerinden veya yeteneğinden bağımsız olarak her sanatçı, doğrudan veya dolaylı biçimde ona destek veren birtakım toplumsal yapılara bağlıdır⁵⁰. Sanatı destekleyen yapıların nesnelliği bu nedenle özellikle önemlidir. Günümüzde bu destek yalnızca kamusal fonlar aracılığıyla devlet tarafından değil, serbest piyasa tarafından da sağlanabilmektedir. İki uçlu olan bu destek yapısının bir tarafının hiçbir zaman ağır gelmemesi, sanatın destek sağlayan tarafa bağımlılığının oluşmaması ve dolayısıyla sanat özgürlüğünün de kısıtlanmaması için önemlidir. Aksi hâlde, sanatçının özellikle teknolojiye ve sanayiye yönelik gelişmelerle birlikte ekonomik etkenlere gitgide bağımlı olması sanatın değerini küçültme tehlikesi taşır⁵¹. Sanatın, kültür endüstrisi sonucu metalaşmaması için yalnızca ser-

2003) 125; Turgut Tarhanlı, “Sanatsal İfade ve Yaratıcılık Özgürlüğü”, in *Sanatta İfade Özgürlüğü, Sansür ve Hukuk*, (Siyah Bant 2013) viii.

⁴⁷ Shaheed (n 6) para. 71, 72.

⁴⁸ Polat Akgün (n 1) 379.

⁴⁹ Polat Akgün (n 1) 386.

⁵⁰ Vera L. Zolberg, *Bir Sanat Sosyolojisi Oluşturmak*, (Buket Okucu Özbay tr, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi 2013) 141.

⁵¹ Herbert Read, *The Philosophy of Modern Art*, (Meridian Books 1955) 5.

best piyasaya ve bu pazarın aktörlerinin desteğine mahkûm edilmemesi gerekir. Tüm desteğin yalnızca devlet tarafından sağlanması da sanatçıların kamu politikalarıyla uyumlu çalışmalarını gerektirebilecek ve sanstür tehlikesini beraberinde getirebilecektir⁵². Her iki yöntemin de tek başına sanatın kışkırtıcı ve özgürlükçü niteliğine uygun düşmeyeceği, dolayısıyla aralarında adil bir dengenin kurulması gerektiği açıktır. Ne var ki, özellikle Covid-19 salgını gibi tüm dünyayı sarsan ve ekonomik anlamda özel sektörü de büyük ölçüde etkileyen olağan dışı bir durumda, vergi muafiyeti, borç ertelenmesi, kredi desteği gibi dolaylı ya da fonlama gibi doğrudan verilecek birtakım kamusal desteklerin özellikle önem taşıdığını belirtmek gerekir⁵³.

Sıklıkla dile getirildiği üzere, sanat dünyalarının ekonomik anlamda kırılğan bir yapıya sahip olduğu düşünüldüğünde, sanata yönelik söz konusu desteğin ve sanat özgürlüğünün korunmasına dönük alınması ta-

⁵² Polat Akgün (n 1) 387. Bununla birlikte, sanatın, saygıya değer bir uğraş olması nedeniyle yalnızca devlet tarafından fonlanmasının gerekli olduğunu savunanlar olduğu gibi, yalnızca özel sektör tarafından desteklendiğinde, yükselen bilet fiyatlarının, mali kısıntıların ve baskıların ortaya çıkabileceğini, sanata erişimin güçleşebileceğini ve sanatın özgürce gerçekleştirilebilmesi için devlet desteğinin daha önemli olduğunu savunan görüşler de söz konusudur. Ayrıca, devlet desteğiyle sanatta istihdam yaratılmış olacağından, bu alandaki kamusal desteğin ülke ekonomisi üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu ve bu nedenle sanata yönelik devlet desteğinin tercih edilmesini savunan ekonomik bir yaklaşıma rastlamak da mümkündür. Konuya ilişkin ayrıntılı çalışmalar için bkz. Bkz. Daniel Reid, “An American Vision of Federal Arts Subsidies: Why and How the U.S. Government Should Support Artistic Expression” (2013) 21 (2) Yale Journal of Law & the Humanities, 361-418; Stefan Toepler & Annette Zimmer, “Subsidizing the Arts: Government and the Arts in Western Europe and the United States”, in Diane Crane & Nobuko Kawashima & Ken’ichi Kawasaki (ed), Global Culture: Media, Arts, Policy and Globalization (Routledge 2002) 29-49; Annette Zimmer & Stefan Toepler, “The Subsidized Muse: Government and the Arts In Western Europe and the United States” (1999) 23 (1/2) Journal of Cultural Economics, 33-49; A. T. Peacock, “Welfare Economics and Public Subsidies to the Arts” (1994) 18 Journal of Cultural Economics, 151-161. Ayrıca bkz. Dick Netzer, “Arts and Culture”, in Charles T. Clotfelter (ed), Who Benefits from the Nonprofit Sector? (University of Chicago Press 1992) 174-206; James Heilbrun & Charles M. Gray, The Economics of Art and Culture, (2. ed., Cambridge University Press 2001).

⁵³ Sanat ve kültür dünyasının ekonomik anlamda kırılğan olduğu ve bu nedenle özellikle desteğe ihtiyaç duyduğu yönündeki sava ilişkin tartışma ve karşıt görüş için bkz. Noel Carroll, “Can Government Funding of the Arts Be Justified Theoretically?”, in David E. W. Fenner (ed) Ethics and The Arts: An Anthology, (Garland Publishing 1995) 201-219.

lep edilen önlemlerin yaşamsal önemde olduğunu söylemek mümkündür. Salgının bu alanlarda devlete düşen yükümlülüklerin gereğini ve önemini daha da ortaya çıkardığı açıktır. Buna ilişkin çeşitli ulusal ve uluslararası örgütlerin girişimlerini ve açıklamalarını da bu aşamada not etmek gerekir. Örneğin, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü/UNESCO (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*), “milyarlarca insanın birbirinden fiziksel olarak ayrıldığı, endişe ve belirsizliklerin sonsuz olduğu bu zamanlarda insanları bir araya getiren, onlara ilham ve umut sağlayan kültürel hayatı ve sanatı canlı tutan sanatçıları ve kültür kurumlarını desteklemek için zaten kısa ve uzun vadeli önlemlerin hızla alınması gerektiğini” ifade etmektedir⁵⁴. Birleşmiş Milletler Kültürel Haklar Özel Raportörü *Karima Bennoune* de pandemi döneminde sanata ve kültürel hakların durumuna ilişkin bir rapor yayınlamıştır. Raporda, kültürel hakların insan olma deneyiminin özü olduğu ve hem evrensel insan haklarının hem de sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilebilmesinde esaslı bir yeri olduğu ifade edilmiştir⁵⁵. Raportör, sanatsal uğraşların devam ettirilmesinin önemine, yaratıcılıklarıyla hayatlarını kazanan sanatçıların bu süreç sonunda sanat dünyasından kopabileceklerine ve bunun gelecek kuşaklar için ne kadar büyük bir kayıp olacağına da ayrıca değinmiştir⁵⁶. Raporda, diğer Birleşmiş Milletler uzmanlarının da belirttiği gibi, pandeminin adeta bir pelerin gibi kullanılması ve buna bağlı olarak sanatsal ifade özgürlüğüne yönelik suiistimallerin ortaya çıkması da ele alınmıştır⁵⁷. Aynı yönde başka bir değerlendirme de Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konsey (UN-ECOSOC) Özel Danışmanlık Statüsüne ve UNESCO Danışma Statüsüne sahip bir sivil toplum örgütü olan *Freemuse* tarafından kaleme alınmış ve pandemide sanat özgürlüğünün durumu üzerine, Türkiye’nin de aralarında bulunduğu ülke örneklerini karşılaştırmalı olarak ele alan bir rapor yayınlanmıştır⁵⁸.

⁵⁴ Bkz. <<https://en.unesco.org/news/moments-crisis-people-need-culture>> 29.08.2021.

⁵⁵ UN, “COVID-19, Culture and Cultural Rights” (A/HRC/46/34, 17.02.2021) 3.

⁵⁶ ibid 5.

⁵⁷ ibid 7-8.

⁵⁸ Freemuse, “The State of Artistic Freedom” (2021) <<https://freemuse.org/wp-content/uploads/2021/02/THE-STATE-OF-ARTISTIC-FREEDOM-2021.pdf>> 30.8.2021.

Avrupa Konseyi Genel Sekreterliği de benzer bir yaklaşım izlemiş ve 47 üye devlete yönelik bir kılavuz yayınlamıştır. Metinde, olağanüstü hâllerde de hukuk devleti ve demokratik ilkelere uyum; başta ifade özgürlüğü, özel yaşam, verilerin korunması, ayrımcılıkla mücadele ve eğitim hakkı olmak üzere insan haklarına saygı gibi çok çeşitli konularında Avrupa genelindeki ortak normlar hatırlatılmıştır⁵⁹. Raporda, Covid-19 salgınının yalnızca ekonomiye değil, demokrasiye de hasar verebileceğine dikkat çekilmiş ve devletlerin karşılaşacağı en önemli sosyal, siyasal ve hukuki zorluğun bir yandan aldıkları tedbirlerin uzun vadede, Avrupa'nın kurucu değerleri olan demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan haklarını güvenceye alma hedefine zarar vermemesini sağlarken, bir yandan da bu krizle etkili bir şekilde mücadele etmek olacağı ifade edilmiştir. Ülkelerin uygulamaları ve yeni yürürlüğe koydukları normlar nedeniyle bu uyarı yapılmış ve orantısız kısıtlamaların demokrasiye zarar vereceği ayrıca not edilmiştir. Devletlerin, pandeminin yayılmasını kontrol altına almak için önlemler almak zorunda oldukları, bununla birlikte insan haklarını her türlü önlem, karantina ve uygulama girişiminin merkezinde tutmaları gerektiği özellikle belirtilmiştir.

Konuya ilişkin son örnek, pandemide sanatçılara ve genel olarak kültür-sanat dünyasına yönelik mali destek sağlanmasının önemine değinen Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Teşkilatı'nın (*The Organisation for Economic Co-operation and Development/OECD*) "Kültürel Şok: COVID-19 ve Kültürel ve Yaratıcı Sektörler (*Culture Shock: COVID-19 and the Cultural and Creative Sectors*)" başlıklı raporudur. Oldukça kapsamlı olan raporda Covid-19 salgınının sanat ve diğer yaratıcı sektörlere etkisi, buna ilişkin grafikler ve çözümlenmeler, kültür-sanat dünyasının içinde bulunduğu darboğaz, kültür-sanat dünyasının iş hacmi ve pandeminin buna etkisi, sanata yönelik devlet ve özel sektör fonları, bunların kapsamı, önemi ve örnekleri ile salgının kültür-sanat dünyası üzerinde uzun vadeli etkileri gibi başlıklarda detaylı incelemelere yer verilmiştir⁶⁰.

⁵⁹ Council of Europe, "Respecting Democracy, Rule of Law and Human Rights in the Framework of the COVID-19 Sanitary Crisis: A Toolkit for Member States" (SG/Inf (2020)11, 07.04.2020) <<https://rm.coe.int/sg-inf-2020-11-respecting-democracy-rule-of-law-and-human-rights-in-th/16809e1f40>> 30.8.2021.

⁶⁰ The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), "Culture Shock: COVID-19 and the Cultural and Creative Sectors" (07.09.2020) <https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=135_135961-nenh9f2w7a&title=Culture-

Bu çerçevede sanat özgürlüğünün öznelere olan sanat dünyalarına özgü meslek birlikleri ve çeşitli kurumlar da pandemide sanatı ve sanat özgürlüğünü korumaya ve desteklemeye dönük ihtiyaçların ve atılabilecek adımların sıralandığı raporlar, öneri metinleri ve basın bültenleri yayınlamıştır. Bunlara ilişkin ilk örnek, İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'nın (İKSV) "*Pandemi Sırasında Kültür-Sanatın Birleştirici Gücü ve Alanın İhtiyaçları*" başlığıyla hazırladığı ve salgının kültür sanat dünyası üzerindeki etkilerinin ve alınması gereken tedbirlere yönelik kültür politikalarının yer aldığı rapordur⁶¹. Raporda, pandemi sırasında kültürel alandaki dayanışma, yaratıcı sektörlerle yönelik desteklere ilişkin dünyadan örnekler ve Türkiye'de kültürel alandaki kamu desteğine ilişkin güncel durum ile alınması gereken önlemler kaleme alınmıştır. Bu kapsamda, faaliyetleri belirsiz süreyle kesintiye uğramış kültür kurumlarının zararının tazmin edilmesi için merkezi ve yerel yönetimlerle özel sektörün mevcut fonlarının ve proje desteklerinin genel işletme desteğine dönüştürülmesi, acil kurum fonları oluşturulması, etkin bir vergi muafiyeti sağlanması ve ihtiyaç sahibi kurumlara faizsiz kredi desteği sunulması talep edilmiştir⁶². Bu çerçevede ilgili meslek birlikleri, sendikalar, sanatçılar ve sanat dünyalarına özgü diğer oluşumlar ile birlikte hareket edilmesinin önemine değinilmiş, bu sayede önceliklerin ve ihtiyaçların etkili biçimde belirlenmesinin mümkün olacağı not edilmiştir⁶³.

Sanat özgürlüğünün bir diğer öznesi olan Oyuncular Sendikası da "*COVID-19 Pandemisi, Kültür Sanat Faaliyetlerinin Durdurulması, Sanatçıların Ekonomik Mağduriyeti, Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü Tarafindan Önerilen Tazmin Yöntemi ve Önerilerimiz Hakkında*" başlığıyla bir öneri metni yayınlamış ve sanatçıların istihdam biçimi, sosyal güvence ve kayıt dışılık gibi özlük haklarına ilişkin konulara, yapısal sorunlara ve iptal olan oyun ve gösterilerde çalışan oyuncu, opera şarkıcısı ve dansçıların ekonomik mağduriyetlerine ilişkin çözüm önerilerine yer ve-

shock-COVID-19-and-the-cultural-and-creative-sectors&_ga=2.227594964.875240313.1630409555-861595673.1630409552> 31.08.2021.

⁶¹ Bkz. İKSV (n 48)

<https://www.iksv.org/i/assets//iksv/documents/Pandemi_Sirasinda_Kultur_Sanatin_Birlestirici_Gucu_ve_Alanin_Ihtiyaclari_Nisan_2020.pdf> 30.8.2021.

⁶² ibid 18.

⁶³ ibid 17.

rılmıştır. Bu çerçevede, devletin, sanatı ve sanatçıyı koruma pozitif yükümlülüğünün kapsamının; ilgili Bakanlıklar, sanat kurumları, meslek birlikleri, sanatçı kuruluşları, sendikalar ve sivil toplum örgütlerinden oluşturulacak bir kurul aracılığıyla saptanabileceğine ve gelirinden yoksun kalan sanat emekçilerinin hayatlarını sürdürebilmelerinin bu şekilde sağlanabileceğine değinilmiştir. Metinde, salgın gerekçesiyle ara verilen tiyatro, sinema, opera, dans gibi sahne sanatlarında çalışan sanat emekçilerinin büyük bir kısmının işsiz kaldığı, Cumhurbaşkanlığı ve Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından açıklanan belirli destek uygulamaları mevcut olsa da bu uygulamaların büyük oranda işletmelere yönelik oldukları, icracı sanatçı konumundaki oyuncuların ve performans sanatçılarının bireysel mağduriyetlerini ise gideremediği dile getirilmiştir. Bu nedenle, acil ve olağanüstü tedbirlerin ivedilikle alınması gerektiği belirtilmiş; örneğin oyuncular, dansçılar ve opera şarkıcılarına üç aylık asgari ücret tutarındaki ödemelerin geri ödemesiz biçimde yapılması gibi somut çözüm önerilerine yer verilmiştir⁶⁴. Bunlara ek olarak, Tiyatro Kooperatifi⁶⁵, Yayıncılar Birliği⁶⁶, Müzik Yorumcuları Meslek Birliği (MÜYORBİR), Müzik ve Sahne Sanatçıları Sendikası (Müzik-Sen), Türkiye Müsiki Eseri Sahipleri Meslek Birliği (MESAM), Bağlantılı Hak Sahibi Fonogram Yapımcıları Meslek Birliği (MÜYAP) ve Müzisyenler ve Sanatçılar Federasyonu (MÜZSAN) gibi çeşitli meslek birlikleri ve sendikalar tarafından da konuya dair açıklamaların yapıldığı, sorunların ve çözüm önerilerinin yer aldığı basın bültenlerinin yayımlandığı görülmektedir⁶⁷.

⁶⁴ Oyuncular Sendikası, “COVID-19 Pandemisi, Kültür Sanat Faaliyetlerinin Durdurulması, Sanatçıların Ekonomik Mağduriyeti, Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü Tarafından Önerilen Tazmin Yöntemi ve Önerilerimiz Hakkında” (03.04.2020) <<https://oyuncularsendikasi.org/wp-content/uploads/2020/11/03.04.2020-K%C3%BClt%C3%BCr-Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1.pdf>> 30.08.2021.

⁶⁵ <<https://tiyatros Kooperatifi.org/2020-2021-sanat-sezonu-icin-guzel-sanatlar-genel-mudurlugu-tarafindan-ozel-tiyatrolarin-projelerine-yapilan-destek-konusunda-t-c-kultur-ve-turizm-bakanligina-ilettilerimiz-sorularimiz/>> 30.08.2021.

⁶⁶ <<https://turkyaybir.org.tr/turkiye-yayincilik-kurultayi-online-25-26-haziran-2020-sonuc-bildirisi/>> 30.08.2021.

⁶⁷ Bkz. <<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54416998>> 30.08.2021.

D. PANDEMİ SÜRECİNDE SANATA VE SANATÇIYA DÖNÜK KAMUSAL DESTEK ÖRNEKLERİ

Salgın öncesi de sanata yönelik kamusal desteğe yer veren hukuk düzenleri var olmakla birlikte salgın ile bu desteklerin arttığı gözlenmektedir. Bu destekleri, kültür-sanat sektörüne ve bağımsız sanatçılar da dahil olmak üzere sanatçılar, tasarımcılar ve kültür çalışanlarına sağlanan kolaylıklar ve muafiyetler; bu kişilere yönelik doğrudan verilecek maddi destek, kredi, fon ve tazminatlar ile salgın ve sosyal mesafe döneminde gerçekleştirilecek sanatsal uğraşlara yönelik doğrudan destekler şeklinde belirlemek mümkündür. Özellikle Avrupa ülkelerinde, devletin sanata yönelik desteğinin tarihsel anlamda çok önemli kabul edildiği bilinmektedir. Fransa ve İsveç'in bu konuda öncü oldukları söylenebilir⁶⁸. Türkiye'de de salgından bağımsız olarak birtakım kamusal destek mekanizmalarının var olduğunu belirtmek gerekir. Sanata yönelik bu desteğin üç farklı biçimde gerçekleştiği görülmektedir. Bunları, sanatın doğrudan kamu tarafından icrası olan ve devlet tiyatroları, devlet opera ve balesi veya Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası örneklerinin verilebileceği emanet usulü; sanatın hizmet alımı yoluyla icrası olan ve belediyelerin belirli sanatçıların katılımıyla gerçekleştirdiği konserlerin veya Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu'nun yapım şirketlerine sipariş ettiği filmlerin örnek olarak verilebileceği sipariş usulü ve kamuya ait olmayan özel nitelikteki sanatsal uğraşların fonlar aracılığıyla desteklenmesi, birtakım vergi indirimlerinden ya da muafiyetlerinden yararlandırılması veya sanat topluluklarına kamu olanaklarının kullanılması gibi örneklerin verilebileceği teşvik usulü olarak sıralamak mümkündür⁶⁹.

Pandemi sürecinde karşılaştırmalı örneklerle bakıldığında bazı devletlerin, sanata ve sanatsal uğraşlara doğrudan ödenek ve fon ayırdığı, kredi sağladığı veya tazminat ödeme seçeneğini kullandığı görülmektedir. ABD, Almanya, Arjantin, Avustralya, Estonya, Finlandiya, Fransa, Güney Afrika, Güney Kore, Hollanda, Hong Kong, İngiltere, İskoçya, İtalya, İsviçre, Japonya, Kanada, Kolombiya, Litvanya, Lüksemburg, Meksika, Norveç, Singapur, Şili ve Yeni Zelanda kültür-sanat dünyasına

⁶⁸ Bkz. Toepfer & Zimmer, "Subsidizing the Arts: Government and the Arts in Western Europe and the United States" (n 43) s. 42.

⁶⁹ Bkz. Mehmet Rauf Karşı, Devlet Eliyle Sanat ve Kamuda Sanatçı Olarak Çalışmak: Devlet Tiyatroları ve Sanatçılar Üzerine Bir İnceleme, (XII Levha 2013) 28 vd.

yönelik doğrudan fon içeren acil durum destek paketi açıklayan ülkelere örnektir⁷⁰. Bazı ülkelerde ise serbest çalışanlar veya işlerini kaybedenler başlığı altında çeşitli tazminatlar ve aylık ödemeler planlanmış, serbest çalışan ya da bu süreçte işini kaybeden sanatçılar veya sanat emekçileri de bu desteklerden faydalanabilmiştir. Belçika, Danimarka, Hırvatistan, İrlanda, İskoçya bu ülkelere örnek olarak verilebilir⁷¹. Bunun yanında, bazı devletler de doğrudan ya da dolaylı kamusal fonlara ek olarak, salgın ve sosyal mesafe döneminde gerçekleştirilecek sanatsal uğraşlara yönelik özel bir destek paketi açıklama yoluna gitmiştir. Hollanda, Kolombiya, Meksika, Norveç ve Polonya bunlar arasındadır⁷².

Türkiye’de de doğrudan kültür-sanat dünyasına yönelik olmamakla birlikte, 18 Mart 2020 tarihli Ekonomik İstikrar Kalkanı Paketi kapsamında açıklanan tedbirler, sanatçılar, sanat emekçileri ve sanat dünyalarına özgü kurumlar için de uygulanabilecek çeşitli kamusal destekler içermektedir⁷³. Buna göre, tahakkuk eden vergi ödeme süreleri ertelenmiş; kısa çalışma ödeneğiyle üç ay süreyle maaş desteği sağlanmış; kredi geri ödeme süreleri uzatılmış ve dışarıdan hizmet alımı şeklinde yevmiye ile çalıştırılan kişilerin sözleşmeli personel statüsüne alınması yönünde adımlar atılmıştır. Bu kapsamda üç bine yakın sanatçının sözleşmeli personel statüsüne geçirilerek maaş almaları sağlanmıştır⁷⁴. Yine, Kültür ve Turizm Bakanlığı Telif Hakları Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan Kültür Endüstrileri Bülteni’nde de pandeminin etkilerine karşı kültür-sanat dünyasına yönelik alınan tedbirlere ulaşmak mümkündür⁷⁵.

⁷⁰ Bkz. <<https://www.bypgroup.com/blog/2020/3/21/government-arts-responses-to-covid-19>> 31.08.2021; <<https://www.artshub.com.au/2020/03/26/governments-around-the-world-respond-to-covid-19-impact-on-the-arts-260092/>> 31.08.2021.

⁷¹ Bkz. <<https://www.artshub.com.au/2020/03/26/governments-around-the-world-respond-to-covid-19-impact-on-the-arts-260092/>> 31.08.2021; İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı (İKSV), “Pandemi Sırasında Kültür-Sanatın Birleştirici Gücü ve Alanın İhtiyaçları” (Nisan 2020) 9-10,

<https://www.iksv.org/i/assets/iksv/documents/Pandemi_Sirasinda_Kultur_Sanatin_Birlestirici_Gucu_ve_Alanin_Ihtiyaclari_Nisan_2020.pdf> 30.8.2021.

⁷² Bkz. <<https://www.theartnewspaper.com/news/photographers-coronavirus-newyork-losangeles-washingtondc-rotterdam>> 31.08.2021; İKSV (n 48) 11.

⁷³ T. C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, “COVID-19 Ekonomik İstikrar Kalkanı Paketi” (18.03.2020) <https://www.mosb.org.tr/_uploads/2020040816303467.pdf> 31.08.2021.

⁷⁴ <<https://www.telifhaklari.gov.tr/resources/uploads/2020/12/03/Kultur-Endustrileri-Bulteni-Aralik-2020.pdf>> 31.08.2021.

⁷⁵ *ibid.*

Buna göre, kültür sanat sektörüne vergi indirimleri getirilmiş; özel tiyatroların proje taahhütlerini tamamlama şartı kaldırılmış ve hem özel tiyatrolara hem de sinema ve müzik sektörüne maddi destek sağlanmıştır. Ayrıca, sinema, tiyatro ve müzik alanlarında çeşitli meslek birliklerine verilen mali destekler de arttırılmıştır. Buna karşın, tüm bu destek kalemlerinin uygulamaya koyulması dikkate değer olmakla birlikte, bunların özellikle önemli noktalarda eksik kaldığını ve eleştiriye açık olduğunu ifade etmek gerekir.

III. TARTIŞMALAR VE SONUÇ

Sanat özgürlüğünün etkin biçimde korunabilmesi için sanata, sanatçıya ve sanat dünyasına yönelik kurumsal güvence, aynı zamanda devletin konuya ilişkin işlem, eylem ve her türlü tasarrufunda göz önünde bulundurması gereken emredici bir hüküm, ilke bir norm niteliğindedir. Salgın, bunun önemini daha açık hâle getirmiştir. Bunun için kamusal ödeneklerin ayrılması, vergi muafiyetlerinin veya indirimlerinin uzun vadede geçerli olacak biçimde tanınması, fon ve ödenek yoluyla doğrudan verilecek maddi desteklerin sanat alanı ayrımı yapmadan iletilmesi ve tüm bu süreçte ve sonrasında meslek birlikleri, kültür-sanat dünyasına ilişkin örgütlenmeler, sendikalar ve alana yönelik çalışan diğer oluşumlarla birlikte hareket edilmesi büyük önem taşır. Bu noktada, uğraşılan her bir sanat alanı için söz konusu olabilecek pozitif yükümlülükler farklılık gösterebileceğinden, maddi destek sağlanacak sanat alanının özgül nitelikleri mutlaka dikkate alınmalıdır.

Öncelikle, alınan önlemlerin pek çoğu doğrudan kültür-sanat dünyasına özgü olmayan, birbirleriyle ilişkili alanları göz ardı eden ve dolaşısıyla alanın ihtiyaçlarını karşılamada eksik kalan destek türleridir. Bu nedenle, kültür-sanat dünyasının bu süreçte kamusal düzeyde desteklenme yöntemi eleştiriye açıktır. İkinci bir eleştiri konusu, desteklere ilişkin tam ve bütünlüklü bir hukuki metnin kaleme alınmamış olmasıdır. Bu yönde istisnai bir örnek, Özel Tiyatroların Projelerine Yapılacak Yardımlara İlişkin Yönetmelik'te bu süreçte yapılan değişikliklerdir. Bu kapsamda, profesyonel tiyatrolar için yıllık destek miktarı 80 bin TL'den 150 bin TL'ye çıkarılmıştır⁷⁶. Yine, sanat sezonu olarak anılan zaman aralığı değiştirilmiş, buna bağlı olarak proje destekleri için başvuru tarih

⁷⁶ Bkz. RG 05.05.2020/31118.

aralığı da öne çekilmiştir⁷⁷. Ancak, diğer değişikliklerin hepsinde benzer biçimde kolaylaştırıcı yaklaşımı görmek güçtür. Örneğin, Yönetmelik'te yapılan bir diğer değişiklikle amatör tiyatroların proje desteği alabilmelerine ilişkin hüküm ilga edilmiştir⁷⁸. Daha sonra gerçekleştirilen değişikliklerden birinde de profesyonel tiyatrolar kategorisinde başvuru yapanların, bir önceki sanat sezonunda "tiyatro eleştirmeni ve dramaturg", "dramatik metin yazarı", "oyun yazarı", "dans sanatçısı/dansçı", "koreograf", "yapımcı-tiyatro", "yönetmen", "anlatıcı", "tiyatro oyuncusu", "pandomim oyuncusu", "karagöz sanatçısı", "kukla yapımcısı ve oynatıcısı", "stand up komedyeni" meslek kodlarında en az bir personel çalıştırdığına dair SGK İşe Giriş Bildirgesi'ni başvuru belgeleri arasında buldurması zorunluluğu getirilmiştir. Ayrıca, asgari oyun sergileme sayılarının; pandemi, doğal afet, toplumsal olaylar gibi mücbir sebeplerin meydana gelmesi halinde ülke çapında ya da bölgesel olarak Bakan onayı ile belirleneceği de yapılan değişiklikler arasındadır⁷⁹.

Bu süreçte sanata yönelik kamusal destekler daha çok verilecek desteklere ilişkin medya açıklamalarıyla şekillenmiş, bunun dışında bir takım destek kampanyaları ve projeler başlatılmıştır⁸⁰. Bu durum, sanat dünyalarını bir bütün olarak görmeyi zorlaştırmıştır. Örneğin, bu süreçte Cumhurbaşkanlığı ve Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından açıklanan belirli destek uygulamaları söz konusu olmakla birlikte, bu uygulamalar büyük oranda işletmelere yöneliktir ve icracı sanatçı konumundaki oyuncuların ve performans sanatçılarının salgın temelli bireysel mağduriyetlerini giderememiştir⁸¹. Ayrıca, söz konusu destek mekanizmaları, alanda faaliyet gösteren kurumların yanında, işsiz kalan ya da sözleşmeleri iptal edilen bağımsız kültür çalışanları, sanat emekçileri, sanatçılar ve tasarımcıların özlük haklarına yönelik teşvik paketlerini veya tek seferlik kamu desteklerini de kapsayacak biçimde genişletilmelidir⁸². Yine, ödemelere ilişkin ertelemelerin süresinin, vergi indirimlerinin ve teşvik

⁷⁷ Bkz. RG 29.04.2021/31469.

⁷⁸ Bkz. RG 05.05.2020/31118.

⁷⁹ Bkz. RG 29.04.2021/31469.

⁸⁰ Örnekler için bkz. <<https://basin.ktb.gov.tr/TR-288438/muzik-susmasin-kampanyasinda-destekler-uzatildi.html>>; <<https://www.msg.org.tr/muzik-susmasin-proje-ek>>; <<https://sinema.ktb.gov.tr/TR-289356/2021---4-sayili-sinema-destekleme-kurulu-kararlari-acik-.html>> 29.08.2021.

⁸¹ Aynı yönde bkz. Oyuncular Sendikası (n 60).

⁸² İKSV (n 48) 17.

uygulamalarının neredeyse yetersiz olması da sanat emekçileri tarafından sıklıkla dile getirilmektedir. Son olarak, kamusal destek açıklamalarında kültür-sanat dünyasının kimi zaman turizm sektörüyle birlikte ele alınması da alanın özgün doğasını görmeyi zorlaştırdığı gerekçesiyle eleştiriyi açıktır.

Krizlerin anayasal ve siyasal sistem için bir nevi turnusol kâğıdı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Dolayısıyla, birçok devlette aslında salgının, siyasi sistemin gerçek doğasını ortaya çıkardığı yönündeki saptamaya katılmak da mümkün⁸³. Türkiye’de zaten oldukça kırılğan olan kültür-sanat dünyası da pandemiyle birlikte ciddi anlamda sınıandı ve sınınanmaya da devam ediyor. Gerçekten de en temel özelliklerinden biri insanları bir araya getirmek olan kültür hayatının salgınla birlikte çok zor bir dönemden geçtiği aşikâr. Öyle ki, bu dönemde sosyal izolasyon kuralları gereği perde kapatan tiyatro, sinema, görsel sanat ve sahne sanatı emekçileri; enstrümanını satılığa çıkararak⁸⁴ sanatçılar; sokağa çıkma yasakları nedeniyle yaşam alanlarından uzak kalan sokak sanatçıları; düğünler gibi toplu etkinliklere dönük getirilen yasaklarla hayatlarını bu mecralarda çalışarak kazanan sanat emekçileri gibi pek çok sanat dünyası emekçisinin bu zor maddi koşullarla mücadele etmek zorunda kaldığı bilinmektedir. Dolayısıyla, sanatçıların ve kültür-sanat dünyasının pek çok emekçisinin bu süreçte ve halihazırda yaşamaya devam ettiği söz konusu sorunlar, ciddi bir maddi zorluk ve geçim derdi şeklinde karşımıza çıkıyor. Yaşananlar bize, bu gibi dönemlerde sanata ve sanat özgürlüğünün öznelerine yönelik devlete düşen pozitif yükümlülüklerin yerine getirilmemesinin ne kadar uzun vadeli etkilerinin olabileceğini de açıkça gösteriyor. Bu nedenlerle, kültür-sanat dünyasının geri dönülemez bir zarar görmeden faaliyetlerine devam edebilmesi, sanatçılar ile dezavantajlı ve güvencesiz çalışma koşullarına sahip olan bu sektörün diğer tüm emekçilerinin sorunlarının dikkate alınıp giderilebilmesi için daha etkili yaklaşımlar gerekiyor. Bunun gerçekleştirilebilmesi içinse

⁸³ Bkz. Tom Gerald Daly, “Democracy and the Global Emergency-Shared Experiences, Starkly Uneven Impacts” (15.05.2020) <<https://verfassungsblog.de/democracy-and-the-global-emergency-shared-experiences-starkly-uneven-impacts>> 31.08.2021.

⁸⁴ Bkz. <<https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-59372526>>, <<https://www.hurriyetdailynews.com/turkish-musicians-having-difficult-times-amid-pandemic-158764>>, <<https://sputniknews.com.tr/20210426/pandemide-issiz-kalan-muzisyenler-ramazan-davulcusu-oldu-1044358410.html>> 10.10.2022.

meslek birlikleri, sendikalar, sanatçılar ve sanat dünyalarına özgü diğer oluşumlarla sık iletişim kurulması ve bunlarla birlikte hareket edilmesi kültür-sanat dünyasının ayakta kalabilmesi için oldukça büyük önem taşıyor.

KAYNAKÇA

I. KİTAPLAR VE MAKALELER

Akyiğit E, “Sanatçıların İş ve Sosyal Güvenlik Hukukundaki Konumu”, in Yener Ünver and Özlem Yenerer Çakmut (ed), Hukuk ve Sanat, (4. bası, Seçkin Yayıncılık 2017) 217-295.

Alexy R, A Theory of Constitutional Rights (Julian Rivers tr, Oxford University Press 2002).

Aybay R, İnsan Hakları Hukuku, (2. bası, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 2015).

Becker H. S, Art Worlds, (University of California Press 1982).

Carroll N, “Can Government Funding of the Arts Be Justified Theoretically?”, in David E. W. Fenner (ed) Ethics and The Arts: An Anthology, (Garland Publishing 1995) 201-219.

Dahl R, Demokrasi Üstüne, (Betül Kadioğlu tr, 2. bası, Phoenix 2010).

Daly TG, “Democracy and the Global Emergency-Shared Experiences, Starkly Uneven Impacts” (15.05.2020) <<https://verfassungsblog.de/democracy-and-the-global-emergency-shared-experiences-starkly-uneven-impacts>> 31.08.2021.

Emerson T. I, “Toward a General Theory of the First Amendment” (1963) 72 The Yale Law Journal, 879-893.

Emerson T. I, The System of Freedom of Expression, (Vintage Books Edition 1971).

Harris DJ and O’Boyle M and Bates EP and Buckley CM, (Mehveş Bingöllü Kılıcı and Ulaş Karan tr) in Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku, (Avrupa Konseyi Yayınları 2018).

Heilbrun J and Gray CM, The Economics of Art and Culture, (2. edt., Cambridge University Press 2001).

Hospers J, “The Concept of Artistic Expression” (1955) 55 Proceedings of the Aristotelian Society 313-344.

Jayawickrama N, *The Judicial Application of Human Rights Law: National, Regional and International Jurisprudence*, (Cambridge University Press 2002).

Kallen H. M, “Of Democracy and the Arts” (1944) 3 (9/10) *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 128-141.

Kanadoğlu K, “Sanat Özgürlüğü”, in Yener Ünver and Özlem Yenerer Çakmut (ed), *Hukuk ve Sanat*, (3. bası, Seçkin Yayıncılık 2016).

Karan U, “Sanatta İfade Özgürlüğü” in *Sansür ve Hukuk* (Siyahbant 2013).

Karşlı MR, *Devlet Eliyle Sanat ve Kamuda Sanatçı Olarak Çalışmak: Devlet Tiyatroları ve Sanatçılar Üzerine Bir İnceleme*, (XII Levha 2013).

Klang M, “The Rise and Fall of Freedom of Online Expression”, in Marcus Düwell, Jens Braarvig, Roger Brownsword, Dietmar Mieth (ed), *The Cambridge Handbook of Human Dignity: Interdisciplinary Perspectives*, (Cambridge University Press 2014).

Levine C, *Provoking Democracy: Why We Need the Arts?*, (Blackwell Publishing 2007).

Mowbray A, *The Development of Positive Obligations Under the European Convention on Human Rights by the European Court of Human Rights*, (Hart Publishing 2004).

Netzer D, “Arts and Culture”, in Charles T. Clotfelter (ed), *Who Benefits from the Nonprofit Sector?* (University of Chicago Press 1992) 174-206.

Öden M, *Türk Anayasa Hukukunda Eşitlik İlkesi*, (Yetkin Yayınları 2003).

Özbudun E, *Türk Anayasa Hukuku*, (18. bası, Yetkin Yayınları 2018).

Peacock AT., “Welfare Economics and Public Subsidies to the Arts” (1994) 18 *Journal of Cultural Economics*, 151-161.

Polat Akgün D, “Hukukun Araçsallaştırılmasının Güncel Bir Örneği: Covid-19 Pandemisi Çerçevesinde Alınan Önlemler ve Siyasal Sistemlerde Yaşanan Otoriterleşmeye Etkisi”, Didem Yılmaz-Uğur Orhan-Ece Göztepe (ed.), *Türkiye’de ve Dünyada Hukuk Devletinde Aşınma, Hukukun Araçsallaştırılması-Belirsizleştirilmesi*, (On İki Levha Yayıncılık 2021), 135-165.

- Polat Akgün D, Sanat Özgürlüğü, (XII Levha 2020).
- Read H, The Philosophy of Modern Art, (Meridian Books 1955).
- Reid D, “An American Vision of Federal Arts Subsidies: Why and How the U.S. Government Should Support Artistic Expression” (2013) 21 (2) Yale Journal of Law and the Humanities, 361-418.
- Sabuncu Y, Anayasaya Giriş, (12. bası, İmaj Yayınevi 2005).
- Sağlam F, Temel Hakların Sınırlanması ve Özü, (AÜSBF Yayınları 1982).
- Saltz J, “The Last Days of the Art World ... and Perhaps the First Days of a New One Life After the Coronavirus Will Be Very Different” (New York Magazine-Vulture, 2.4.2020) <<https://www.vulture.com/2020/04/how-the-coronavirus-will-transform-the-art-world.html>> 28.8.2021.
- Shaheed F, Right to Freedom of Artistic Expression and Creativity, Report of the Special Rapporteur in the Field of Cultural Rights (A/HRC/23/34, 14.03.2013).
- Shiner L, Sanatın İcadı: Bir Kültür Tarihi, (İsmail Türkmen tr, 3. bası, Ayrıntı 2013).
- Shue H, Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy, (Princeton University Press 1980).
- Stavenhagen R, “Cultural Rights: A Social Science Perspective”, in Asbjorn Eide and Catarina Krause and Allan Rosas (ed), Economic, Social and Cultural Rights (Kluwer Law International 2001).
- Şirin T, “Tehlikeli Salgın Hastalıklarla Anayasal Mücadeleye Giriş” (2020), 9/17 Anayasa Hukuku Dergisi, 43-146.
- Tamanaha B. Z., Law as a Means to an End: Threat to the Rule of Law, (Cambridge University Press 2006).
- Tanör B and Yüzbaşıoğlu N, 1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku, (16. bası, Beta 2016).
- Tanyel Başar Ç, “Pandeminin Gölgesinde Sanat-Sanatçı-İzleyici” (2021) 25 Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi, 51-67.
- Tarhanlı T, “Sanatsal İfade ve Yaratıcılık Özgürlüğü”, in Sanatta İfade Özgürlüğü, Sansür ve Hukuk, (Siyah Bant 2013).
- Toepler S and Zimmer A, “Subsidizing the Arts: Government and the Arts in Western Europe and the United States”, in Diane Crane and Nobuko Kawashima and Ken’ichi Kawasaki (ed), Global Culture: Media, Arts, Policy and Globalization (Routledge 2002) 29-49.

Uygun O, Devlet Teorisi, (On İki Levha Yayıncılık 2014).

Zimmer A and Toepler S, “The Subsidized Muse: Government and the Arts In Western Europe and the United States” (1999) 23 (1/2) Journal of Cultural Economics, 33-49.

Zolberg VL, Bir Sanat Sosyolojisi Oluşturmak, (Buket Okucu Özbay tr, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi 2013).

II. DİĞER KAYNAKLAR

Freemuse, “The State of Artistic Freedom” (2021) <<https://freemuse.org/wp-content/uploads/2021/02/THE-STATE-OF-ARTISTIC-FREEDOM-2021.pdf>> 30.8.2021.

Council of Europe, “Respecting Democracy, Rule of Law and Human Rights in the Framework of the COVID-19 Sanitary Crisis: A Toolkit for Member States” (SG/Inf (2020)11, 07.04.2020) <<https://rm.coe.int/sg-inf-2020-11-respecting-democracy-rule-of-law-and-human-rights-in-th/16809e1f40>> 30.8.2021.

Oyuncular Sendikası, “COVID-19 Pandemisi, Kültür Sanat Faaliyetlerinin Durdurulması, Sanatçıların Ekonomik Mağduriyeti, Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü Tarafından Önerilen Tazmin Yöntemi ve Önerilerimiz Hakkında” (03.04.2020) <<https://oyuncularsendikasi.org/wp-content/uploads/2020/11/03.04.2020-K%C3%BClt%C3%BCr-Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1.pdf>> 30.08.2021.

T. C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, “COVID-19 Ekonomik İstikrar Kalkanı Paketi” (18.03.2020) <https://www.mosb.org.tr/_uploads/2020040816303467.pdf> 31.08.2021.

The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), “Culture Shock: COVID-19 and the Cultural and Creative Sectors” (07.09.2020) <https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=135_135961-nenh9f2w7a&title=Culture-shock-COVID-19-and-the-cultural-and-creative-sectors&_ga=2.227594964.875240313.1630409555-861595673.1630409552> 31.08.2021.

UN, “COVID-19, Culture and Cultural Rights” (A/HRC/46/34, 17.02.2021).

<<https://www.unbonn.org/news/united-nations-global-call-out-creatives-help-stop-spread-covid-19>> 29.08.2021.

<https://www.iksv.org/i/assets/iksv/documents/Pandemi_Sirasinda_Kultur_Sanatin_Birlestirici_Gucu_ve_Alanin_Ihtiyaclari_Nisan_2020.pdf> 30.8.2021.

<<https://www.theartnewspaper.com/news/photographers-coronavirus-newyork-losangeles-washingtondc-rotterdam>> 31.08.2021.

<<https://en.unesco.org/news/moments-crisis-people-need-culture>> 29.08.2021.

<https://www.iksv.org/i/assets/iksv/documents/Pandemi_Sirasinda_Kultur_Sanatin_Birlestirici_Gucu_ve_Alanin_Ihtiyaclari_Nisan_2020.pdf> 30.8.2021.

<<https://tiyatrokooperatifi.org/2020-2021-sanat-sezonu-icin-guzel-sanatlar-genel-mudurlugu-tarafindan-ozel-tiyatrolarin-projelerine-yapilan-destek-konusunda-t-c-kultur-ve-turizm-bakanligina-ilettingimiz-sorularimiz/>> 30.08.2021.

<<https://turkyaybir.org.tr/turkiye-yayincilik-kurultayi-online-25-26-haziran-2020-sonuc-bildirisi/>> 30.08.2021.

<<https://basin.ktb.gov.tr/TR-288438/muzik-susmasin-kampanyasinda-destekler-uzatildi.html>> 29.08.2021.

<<https://sinema.ktb.gov.tr/TR-289356/2021--4-sayili-sinema-destekleme-kurulu-kararlari-acik-.html>> 29.08.2021.

<<https://www.icisleri.gov.tr/81-il-valiligine-koronavirus-tedbirleri-konulu-ek-genelge-gonderildi>> 30.08.2021.

<<https://www.icisleri.gov.tr/haziran-ayi-normallesme-tedbirleri-genelgesi>> 31.08.2021.

<<https://www.icisleri.gov.tr/81-il-valiligine-kademeli-normallesme-tedbirleri-genelgesi-gonderildi>> 31.08.2021.

<<https://www.hurriyetdailynews.com/turkish-musicians-having-difficult-times-amid-pandemic-158764>> 10.10.2022.

<<https://www.bypgroup.com/blog/2020/3/21/government-arts-responses-to-covid-19>> 31.08.2021.

<<https://www.artshub.com.au/2020/03/26/governments-around-the-world-respond-to-covid-19-impact-on-the-arts-260092/>> 31.08.2021.

<<https://www.artshub.com.au/2020/03/26/governments-around-the-world-respond-to-covid-19-impact-on-the-arts-260092/>> 31.08.2021.

<<https://www.telifhaklari.gov.tr/resources/uploads/2020/12/03/Kultur-Endustrileri-Bulteni-Aralik-2020.pdf>> 31.08.2021.

<<https://www.msg.org.tr/muzik-susmasin-proje-ek>> 29.08.2021.

<<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54416998>>
30.08.2021.

<<https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-59372526>>
10.10.2022.

<<https://sputniknews.com.tr/20210426/pandemide-issiz-kalan-muzisyenler-ramazan-davulcusu-oldu-1044358410.html>> 10.10.2022.

III. MAHKEME KARARLARI VE RESMİ GAZETE SAYILARI

Anayasa Mahkemesi, E. 1987/21, K. 1988/25, k.t. 28.06.1988.

Anayasa Mahkemesi, E. 1990/27, K. 1991/2, k.t. 17.01.1991.

Anayasa Mahkemesi, E. 2014/177, K. 2015/49, k.t. 14.05.2015.

Müller and Others v. Switzerland, No. 10737/84 (ECHR, 24.05.1988).

Silver and Others v. The United Kingdom, No. 5947/72, 6205/73; 7052/75; 7061/75; 7107/75; 7113/75; 7136/75 (ECHR, 25.03. 1983).

Otto-Preminger-Institut v. Austria, No. 13470/87 (ECHR, 20.09.1994).

Karataş v. Turkey, No. 23168/94 (ECHR, 08.07.1999).

Özgür Gündem v. Turkey, App No. 23144/93 (ECHR, 16.03.2000).

Alınak v. Turkey, No. 40287/98 (ECHR, 29.3.2005).

Vereinigung Bildender Künstler v. Austria, No. 68354/01 (ECHR, 25.04.2007).

Khlyustov v. Russia, No. 28975/05 (ECHR, 11.10.2013).

Whitney v. California, 274 U.S. 357, 375 -377 (1927).

Cohen v. California, 403 U.S., 15 (1971).

Consolidated Edison Co. v. Public Svc. Comm'n, 447 U.S. 530, 540 (1980).

Thomas v. Review Bd., 450 U.S. 707, 718 (1981) 478.

BVerfG 1, 97, 104.

BVerfG 9, 95.

BVerfG 26, 71.

BVerfG 7, 275, 279.
BVerfG 30, 173, 188.
BVerfG 36, 321, 330.
BGE 120 II 225 (15.08.1994) 227.
BGE 117 IA 472 (14.11.1991) 478.
RG 08.01.1989/20043.
RG 29.04.2021/31469.
RG 05.05.2020/31118.
RG 11.06.2015/29383.
RG 20.03.2020/31074.